

דבר העורך: על משבר האקלים, יוזמות מקומיות ותפקיד המחקר האקדמי במדעי הרוח והחברה

משבר האקלים שבתוכו אנחנו נמצאים הוא כנראה האתגר המורכב ביותר שאיתו התמודדה האנושות. הדו"חות המפורטים של ה-IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), גוף האו"ם שאחראי על הערכת המדע שקשור לשינויי האקלים, סוקרים את מצב המחקר וההבנה הנוכחית של המדע לגבי הגורמים, העדויות והתוצאות החזויות של שינויי האקלים שהחלו להופיע בברור מאז אמצע המאה ה-20.¹ מהדו"חות עולה כי העולם מתחמם באופן חסר תקדים מסיבות אנושיות, ותוצאות השינוי האקלימי משפיעות על הסביבה והחיים האנושיים ברחבי העולם. ההערכות לגבי ההשפעה והנזק של שינויים אלו – שכבר מתרחשים בהווה – הולכות וגדלות. רשימה חלקית בלבד כוללת את הצמצום המתמשך באזורי המחיה של בעלי חיים, עלייה בשכיחות אסונות טבע הרסניים, עומסי חום חריגים, עליית מפלס פני הים ובצורות.

אין ספק כי מדינות מודרניות רבות וביניהן ישראל מתקשות לפעול באופן משמעותי כדי להתמודד עם משבר האקלים. ניסיונות לשיתופי פעולה בינלאומיים סביב הנושא בעשורים האחרונים כשלו. ההסכם הנוכחי, שנחתם בפריז בשנת 2015, כלל התחייבות מצד מדינות העולם לשורה של פעולות שתגביל את ההתחממות בעולם למקסימום של שתי מעלות מעל הממוצע הקדם-תעשייתי – שינוי דרסטי, אבל כזה שאיתו מדענים ומתכננים חושבים שהמערכות החברתיות והטבעיות יוכלו להתמודד. אך בהערכת המצב שבוצעה חמש שנים לאחר מכן עלה כי מדינות רבות לא קיימו את הבטחותיהן ולא עמדו בקצב השינוי הנדרש.² יתרה מזאת, למרות הצלחות ספורות – לדוגמת פרוטוקול מונטריאול ב-1987, שצמצם משמעותית את פליטת גזי ה-CFC שפגעו בשכבת האוזון באטמוספירה – הפעולות שביצעה האנושות בעשורים האחרונים בנושא האקלים היו מעטות מדי ומאוחרות מדי. למעשה, קצב העלייה של ריכוז הפחמן הדו-חמצני באוויר נותר כמעט קבוע מאמצע המאה ה-20 וממשיך להוביל להתחממות.³ עליה זו ושינוי האקלים שהיא גורמת קשורות קשר הדוק לעולם המאה ה-21, לדרישות האנרגיה הגוברות שלו, ולמערכת הכלכלית בה אנחנו חיים.

למרות זאת, נראה שיש מקום לאופטימיות מסוימת כשבוחנים רמות מקומיות יותר, בהן מתרחשים מסביבנו שינויים משמעותיים שמושכים הרבה פחות תשומת לב ציבורית. מאז תחילת המאה ובשנים האחרונות

1. "IPCC — Intergovernmental Panel on Climate Change," accessed October 9, 2022, <https://www.ipcc.ch>.

2. Warren Cornwall, "The Paris Climate Pact Is 5 Years Old. Is It Working?," *Science*, December 11, 2020, <https://www.science.org/content/article/paris-climate-pact-5-years-old-it-working>.

3. Rebecca Lindsey, "Climate Change: Atmospheric Carbon Dioxide," Climate.gov, June 23, 2022, <http://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-atmospheric-carbon-dioxide>.

בפרט, על רקע חוסר ההיענות והסרבול המערכתי של מדינת ישראל ורבים ממוסדותיה, שהועצמו בתקופת חוסר היציבות הפוליטית ומשבר הקורונה, ניכרת עלייה ברורה בעניין הציבורי בסביבה ובהתמודדות עם משבר האקלים. יוזמות מקומיות – בין אם ברמתם האישית של תושבים ובין אם כחלק מהמוסדות שבתוכם הם עובדים ופועלים – מתרחשות מסביבנו.

שלוש יוזמות מקומיות כאלו, אליהן נחשפתי במקרה בשבוע שלפני כתיבת שורות אלו, ממחישות את השינוי הצומח מלמטה. באוניברסיטה בה אני עובד, חברי סגל וסטודנטים התארגנו כדי למחות במכתב פתוח בפני ההנהלה על שיתוף פעולה עתידי עם חברת האנרגיה שברון (Chevron), הידועה לשמצה בנזק האקולוגי לו היא גורמת, כמו גם בשיטות הפעולה האגרסיביות שלה בדרום הגלובלי.⁴ בכנס בו השתתפתי, גיליתי שבמשרד הרווחה החלה לפעול בחודשים האחרונים תוכנית שתכשיר עובדות ועובדים סוציאליים לסייע לתושבים בשכונות מצוקה להתמודד עם שינויי האקלים. בהיעדר תקציב ותכנון, היוזמה הגיעה מצידן של שתי עובדות, שנחשפו לנושא דרך לימודיהן באקדמיה ושהחליטו לפעול כי הן "מאמינות בתהליכים שצומחים מלמטה למעלה".⁵ ובנימה אישית יותר, הגננות בפעוטון של בתי בת השנתיים וחצי בחרו להתמקד השנה בתכנים סביבתיים באופן בולט, ואף להגדיר את הנושא המרכזי של הפעילות בגן השנה כקיימות ומחזור.

שינויים מקומיים כאלו באים גם לידי ביטוי בפעילות בתחומי מדעי הרוח והחברה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, בין אם במחקרים שאותם יוזמים חוקרות וחוקרים, ובין אם ביוזמות מקומיות אחרות שנועדו להנגיש את העיסוק בסביבה לקהלים רחבים יותר. ההנגשה מתבטאת בתוך האוניברסיטה, למשל בהצעת קורסים רבים יותר בעלי תמות סביבתיות, אך גם כלפי חוץ, כפי שמעידה הוצאת הגיליון הנוכחי של מוזה, המוקדש לנושאי הסביבה והאקלים. גם כאן הייתה היוזמה מקומית – קבוצה של תלמידות ותלמידי מחקר שביקשו להתחבר לשיח הציבורי דרך פעילות מחקרית שתונגש לקהל הרחב בחינם.

המאמרים המתפרסמים בגיליון זה עוסקים בעבר, ותוך כדי כך משתתפים בשיח האקדמי והציבורי לגבי ההווה. הם כוללים כמה תמות מרכזיות, ומשקפים חלק מהכיוונים אליהם זורם השיח ההומניסטי אל מול השינויים הסביבתיים שמתרחשים סביבנו. אחת מהתמות הללו היא הדיון סביב יכולתם של שינויים סביבתיים בעבר הקדם-מודרני לעצב את התפתחותן של החברות האנושיות שחוות אותם – שאלה בעלת השלכות פוטנציאליות ברורות ביחס למשבר האקלים בהווה שלנו. תמה אחרת בוחנת את משמעויות הפיתוח של אזורים בארץ ישראל בעת החדשה – פיתוח שנעשה ביוזמות מקומיות וממשלתיות, ושעיצב באופן דרסטי את הסביבה שבתוכה אנחנו חיים היום. תמה שלישית עוסקת בסיפורים שאותם אנחנו מספרים לגבי הסביבה. גודלה ומורכבותה של הסביבה מונעים מאיתנו להבינה מעבר לתחום או אזור גיאוגרפי ספציפיים. כדי לשים את אלו בהקשר, עלינו לתקשר עם בני אדם נוספים ולהעביר מידע באמצעות סיפורים – שכוללים כמובן גם תכנים אחרים, שעשויים להיות אידיאולוגיים או מוסריים. לבסוף, כל המאמרים כתובים בעין ביקורתית – בין אם ביחס למוסדות בעבר ובהווה ובין אם ביחס למחקרים קודמים שנעשו בתחומים אלו. חשיבה ביקורתית כזו היא בסיס במחקר במדעי הרוח, והכרחית יותר מתמיד כדי להתמודד עם המציאות המורכבת של ימינו.

4. לי ירון ושירה קדרי-עובדיה, "האוניברסיטה העברית תסיר פרסום על מלגה של שברון בעקבות לחץ של סטודנטים ומרצים", הארץ 10 במרץ 2022.

5. יעל געמון, "לראשונה: עובדים סוציאליים יסייעו לשכונות מצוקה להתמודד עם שינויי האקלים", שקוף 21 ביולי 2022 (<https://il.co.shakuf/36471>).

המאמר של צור ווסט בוחן את מצב המחקר בנוגע לשאלת הקשר בין התפרצות הר הגעש בתרה באמצע האלף השני לפנה"ס לדעיכת התרבות המינואית בכרתים. כפי שהוא מראה, מדובר בתחום אינטרדיסציפלינרי בו מתקיים ויכוח בין ארכיאולוגים, מדעני טבע והיסטוריונים. בעוד שהשיח משלב עוד ועוד מתודולוגיות חדשניות, ווסט טוען שמספר מיתוסים מיוון העתיקה חדרו ליסודות הדיון בתחילת המאה ה-20 ונותרו בו עד היום. המאמר מנסה להתיר את הקשר הסבוך שבינם לטיעונים האקדמיים המבוססים יותר בנושא, והוא מזהיר שרושם ה"מדעיות" הנוצץ בדיון מסתיר את היסודות הרעועים עליהם הוא מתבסס.

בחינה מחודשת של נרטיב קיים עומדת גם בבסיס מאמרם של חגי אולשניצקי ולב קוונס, שמצטרף לדיון ער שנערך בשנים האחרונות סביב השפעתם של אירועים סביבתיים כמו שינויי אקלים מהירים או המגפה היוסטיניאנית על האימפריה הרומית המזרחית (ביזנטית) במאה השישית ברמת המאקרו, או נטישת היישובים בצפון הנגב ברמת המיקרו. אולשניצקי וקוונס מוסיפים מקורות חדשים לדיון, לדוגמת הסקרים הארכיאולוגיים שנעשו בישראל בעשורים האחרונים, וקוראים באופן ביקורתי ספרות מחקרית אינטרדיסציפלינרית עדכנית. על סמך אלו הם מגיעים למסקנה שאין עדות ברורה שגורמים סביבתיים היו אלו שאחראים להיחלשות האימפריה במזרח הים התיכון או לנטישת יישובי צפון הנגב, ושכל הנראה גורמים פוליטיים הביאו לשינויים אלו.

במעבר קל מזרחה ובקפיצה משמעותית קדימה בזמן, מאמרה של אורית אנגלברג-ברעם בוחן את היחס של התנועה הציונית ומדינת ישראל לים המלח בחצי השני של המאה ה-20. באמצעות עבודה ארכיונית היא מראה כיצד משמש סיפורו של ים המלח כמקרה בוחן לבחינת יחסה של התנועה הציונית לסביבתה. באמצע המאה ה-20 מה שהניע את המדינה ומפעלי ים המלח היה פיתוח ורווח כלכלי, שזוהו עם הגשמת מטרות אידאולוגיות של הציונות. התייבשות האגן הדרומי של ים המלח, למשל, הייתה ידועה מראש ואף תוכננה כדי לייצל את הפקת המשאבים ממנו. רק לקראת סוף המאה החלו להיכנס לדיון שיקולים ערכיים לגבי שמירה על הסביבה, כפי שנעשה בפרויקט מסוע האשלג בשנות ה-90. ערכים אלו ממשיכים לעצב את האופן שבו מפעלי ים המלח ממשיכים להתנהל אל מול הציבור, שהחל לדרוש מהמפעלים לגלות יותר אחריות סביבתית.

המאמר של רועי מרום בוחן אזור אחר בארץ ישראל – יער השרון – ואת סופו בתקופה העות'מאנית. מרום משתמש במקורות מקומיים בשפה הערבית וראיונות עם תושבים ותיקים באזור, ומתבסס עליהם כדי לתלות את היעלמות היער העתיק בעיקר בפעולות האוכלוסייה המקומית במאה ה-19, שביראה אותו כדי לפנות שטחים נוספים לעיבוד חקלאי. ניצול שטחים אלו אפשר לה להשתלב במערכת הכלכלית העולמית, אבל גם גרם לבעיות אקולוגיות מאוחרות יותר – כמו דלדול האדמה וסחף הקרקע, שתרמו ליצירת הנרטיב הציוני המוכר של ה"שממה" בה נתקלו ראשוני המתישבים היהודים סביב תחילת המאה ה-20.

המאמר של עידו אפשטיין בוחן את סיפורי העבר על הכחדה, על רקע אירוע ההכחדה ההמונית שמתרחש מסביבנו בהווה ונובע מהשפעות האדם על הסביבה, במיוחד מאז המהפכה התעשייתית במאה ה-19. אפשטיין מתמקד בסיפורי ההכחדה שהוצגו במוזיאון הבריטי לידיעת הטבע בין 1881–1910 וטוען שבתקופה זו, המוזיאונים עיצבו את ההכרה כי לאדם תפקיד מרכזי בהכחדת מיני בעלי חיים בהווה, אך בה בעת שייכו את האשמה להתפתחות אבולוציונית וכך לבעלי החיים עצמם – ראייה היררכית שהתייבשה היטב עם ההסתכלות האימפריאליסטית בתקופה. תפקידם של בני האדם בכלל והאימפריה הבריטית בפרט בהכחדה נותר מטושטש, טשטוש שמהדהד את האופן בו אנחנו מבינים את תפקידנו בהכחדה שממשיכה מסביבנו.

לבסוף, המסה של נמרוד סמוראי לוי מציעה לקרוא את מחזהו של חנוך לוין יסורי איוב דרך ביקורת ספרות אקולוגית (eco-criticism), אשר בוחנת את הטקסטים בעיניים עכשוויות, ונותנת להם משמעויות חדשות. באמצעות קריאה זו מקשר סמוראי לוי את המחזה לדיונים משמעותיים בנושאי סביבה בחברה הישראלית היום, הוא דן למשל במתח שבין פסולת ומזון, ומצביע על ההבדלים המעמדיים בהגדרתם כמו גם בשימוש חוזר. במקביל, הוא טוען, המחזה מאפשר לבחון את ההבדלים בין בעלי חיים ובני אדם, ובוחר להציבם על אותה סקאלה, כך שבני אדם יכולים להפוך לחייתיים יותר ולבסוף להיות לחיות בעצמם. גם דיון זה מהדהד את השיח הישראלי העכשווי, למשל בשאלת היחס הראוי בחברה לסבלם של בעלי חיים ובני אדם, שמתבטא בין השאר בשאלת הטבעונות, שגם לה השלכות לגבי משבר האקלים.

הן המאמרים העוסקים בתחומים קרובים יותר אלינו במקום ובזמן – על ים המלח במאה ה-20, יער השרון במאה ה-19, או הקריאה המחודשת בייסורי איוב – והן אלו שעוסקים בדוגמאות רחוקות יותר – דעיכת התרבות המינואית, שאלת השפעת האירועים הסביבתיים הגדולים במאה השישית לספירה, והשיח סביב הכחדה בתערוכות המוזיאון הבריטי במאה ה-19 – תורמות לדיון ולהבנה שלנו את הקשרים המורכבים שבין חברות אנושיות והסביבה שלהן. כולי תקווה שמגמה זו תימשך ושיוזמות מקומיות אלו – קטנות אך מצטברות – יובילו בסופו של דבר להצלחת כולנו במקומות שבהם המוסדות הגדולים מעלינו כשלו.